

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.12>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ НАРОДОВЛАДДЯ: ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ

Бисага Ю.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8797-5665>*

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7168-9488>*

Харута В.Ф.,

кандидат юридичних наук

Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Харута В.Ф. реалізація принципу народовладдя: доктринальні засади.

В публікації розглянуто доктринальні засади з питань форм безпосередньої демократії та існуючі проблеми щодо реалізації народом своєї влади. На основі історичного ракурсу аналізу європейського законодавства в цій сфері запропоновано шляхи вдосконалення Основного Закону України.

Встановлено, незважаючи на незначну та суперечливу підтримку у мислителів стародавнього світу та середньовіччя щодо необхідності визнання за народом права скасовувати законодавчі акти представницьких органів держави, значного розвитку ця ідея отримала саме в епоху Нового часу, коли проголошення народовладдя супроводжується встановленням парламентаризму авторитет та довіра до якого постійно падала у простого народу. Доведено, сутність таких суджень полягала в тому, що сучасна демократія ґрунтується на ідеї народного суверенітету, тобто у необхідності створення такої системи державно-правових відносин, яка б забезпечувала примат права у всіх сферах суспільних відносин та надання можливості народу реалізовувати своє право бути джерелом і основою державної влади саме через різноманітні форми політичної участі у державному управлінні країною, однією з яких і являється участь у здійсненні судової влади.

Визначено, погляди мислителів на підтримку форм народовладдя зводяться до того, що право обмежувати державну владу визнається невід'ємними, природнім правом людини яке належить їй від народження. Тому саме народовладдя є одним із засобів, що відноситься до системи стримувань та противаг, а відтак допомагає не тільки нормальному функціонуванню органів державної влади шляхом здійснення контролю за діями їхніх представників, але й безпосередньому здійсненні влади народом, що тим самим сприяє забезпечувати принцип народного суверенітету.

Встановлено, сьогодні практика застосування форм безпосередньої демократії значно випереджає теоретичні розробки в даній області. Саме це питання є об'ємне, а в той же час існує велика кількість прогалин і протиріч у можливості конституційного закріплення нових форм народовладдя.

Ключові слова: народовладдя, форми безпосередньої демократії, референдум, народне вето, судово влада, правосуддя, конституція, конституціоналізм.

Byyaga Y.M., Byelov D.M., Haruta V.F. Implementation of the principle of people's power: doctrinal principles.

The publication examines the doctrinal principles on the forms of direct democracy and the existing problems regarding the exercise of power by the people. Based on the historical perspective of the analysis of European legislation in this area, ways of improving the Basic Law of Ukraine are proposed.

It was established that, despite the insignificant and contradictory support of the thinkers of the ancient world and the Middle Ages regarding the need to recognize the right of the people to cancel the legislative acts of the representative bodies of the state, this idea received significant development precisely in the era of the New Age, when the proclamation of people's rule was accompanied by the establishment of parliamentarism, the authority and trust of which is constantly fell among the common people. It has been proven that the essence of such judgments was that modern democracy is based on the idea of popular sovereignty, that is, on the need to create such a system of state-legal relations that would ensure the primacy of law in all spheres of social relations and enable the people to exercise their right to be the source and basis state power precisely because of various forms of political participation in the state management of the country, one of which is participation in the exercise of judicial power.

It has been determined that the views of thinkers in support of forms of people's power boil down to the fact that the right to limit state power is recognized as an inalienable, natural human right that belongs to them from birth. Therefore, people's power itself is one of the means related to the system of checks and balances, and therefore helps not only the normal functioning of state authorities by exercising control over the actions of their representatives, but also the direct exercise of power by the people, which thereby helps to ensure the principle of popular sovereignty.

It has been established that today the practice of applying forms of direct democracy is significantly ahead of theoretical developments in this area. This very issue is voluminous, and at the same time there are a large number of gaps and contradictions in the possibility of constitutional consolidation of new forms of people's rule.

Keywords: people's power, forms of direct democracy, referendum, people's veto, judiciary, justice, constitution, constitutionalism.

Актуальність тематики дослідження. Насамперед відзначимо, інститут безпосередньої демократії (народовладдя) на сьогоднішній день використовується не повною мірою з метою забезпечення змагальності процесу. Таким чином, конституційно правові відносини характеризуються: відсутністю спеціальних досліджень, присвячених реалізації принципу народовладдя в організації та діяльності судової влади; недосконалістю його правового регулювання; необхідністю розробки правових заходів щодо припинення порушень законодавства у процесі реалізації принципу народовладдя у судовій владі.

Демократичні перетворення сучасного суспільства, формування в нашій державі саме "правової держави", зумовлюють розвиток форм народовладдя, досконало формують участь населення у державному управлінні та вирішують ряд питань місцевого значення. Український народ, що є єдиним джерелом влади має всі можливості щоб створити правові та організаційні передумови для прямого здійснення влади громадянами України.

Конституція України проголосила носієм суверенітету і єдиним джерелом влади народ, що її реалізує безпосередньо і через органи державної влади і місцевого самоврядування. Вищим та безпосереднім вираженням влади народу є саме референдум і вільні вибори.

Форми безпосереднього народовладдя, що закріплені в Розділі 3 Конституції відіграють визначальну роль для сучасного вітчизняного конституціоналізму, визначення напрямів розвитку громадянського суспільства та держави, він надає можливість забезпечити вільне волевиявлення громадянина з самого широкого спектру питань. Державна влада і місцеве самоуправління функціонують ефективно саме за наявності розвинутих інститутів прямої демократії. В той же час, необхідно послідовно розширювати участь громадянина в управлінні державними справами через запровадження такої форми безпосереднього народовладдя, як народне вето.

Сьогодні практика застосування загальних форм безпосередньої демократії значно випереджає теоретичні розробки в даній області. Саме це питання є об'ємне, а в той же час існує велика кіль-

кість прогалин і протиріч у можливості конституційного закріплення нових форм безпосередньої демократії, особливо у правосудді.

Метою нашого дослідження є здійснення аналізу філософсько-правових поглядів, що стали підґрунтям для утворення принципу народовладдя.

Аналіз наукових публікацій. Питання форм безпосередньої демократії (народовладдя) були розглянуті у роботах Авраменко С., Дюнана Л., Жаровської І., Кочерги А., Оніщука М., Комарової В., Котляревського С., Прієшкіна О., Погорілка В., Станійчук М., Стори А., Мамичева В., Соломонова С., Самородової-Богацької Л., Федоренка В. та ряду інших.

Дослідження окремих аспектів проблеми у вітчизняній юридичній доктрині переважно в контексті права на судовий захист або організації судової влади здійснювали такі науковці, як С. Афанасьєв, Я. Берназюк, Т. Бринь, П. Вовк, А. Головін, В. Грибанов, М. Громовчук, В. Гультай, Ю. Грошевий, І. Голосніченко, В. Долежан, О. Зудіхин, К. Кобилянський, В. Колісниченко, В. Комаров, С. Короед, А. Криштоф, В. Крижановський, О. Кружиліна, В. Лемак, О. Лемак, Л. Липачова, Т. Лукаш, І. Марочкін, О. Марцеляк, С. Нечипорук, Н. Сакара, А. Селіванов, А. Стрижак, Ю. Тодика, М. Тесленко, І. Факас та ряд інших.

Методологічну основу публікації склали наукові методи, що базуються на вимогах об'єктивного і всебічного аналізу суспільних явищ політико-правового характеру, до яких належить безпосередня демократія в Україні та зарубіжних країнах. В основу методології дослідження покладені загальнотеоретичні принципи й підходи з визначення вихідних параметрів становлення й розвитку форм безпосередньої демократії. Для досягнення наукової об'єктивності результатів автор використав увесь комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, які знаходять широке застосування в сучасній науці конституційного права.

Виклад основного матеріалу. У науковій філософсько-правовій літературі відзначено, що ще античні мислителі у своїх працях присвячених формуванню ідеї правової держави, приділяють значної уваги в тому числі питанням пов'язаних з проблемою народовладдя та звітності посадових осіб перед народом [1, с. 87]. Так, зокрема, Аристотель писав: «Народ сам зробив себе владикою всього, і все управляється його постановами і судами, в яких він є володарем ...» [2, с. 76.]

Разом з тим, вчений Г. Шершеневич аналізуючи твори Платона, приходять до таких висновків щодо участі громадян у управлінні державними справами:

- нижчий клас, призначений задовольняти матеріальним потребам держави, засуджений на землеробську і промислову працю, відсторонений від будь-якої участі в справах керування;
- в руки філософів повинна вручатися абсолютна влада, їх управління не повинно обмежуватись законами, тому що при їх глибокому розумі і добрій волі всякий випадок представиться їм у всій своїй істині [3, с. 23.]

Також не слід ігнорувати те, що за часів Перикла не дивлячись на доволі значну кількість населення Афін, яке доходило майже до трьох мільйонів чоловік, повноправними громадянами спочатку були приблизно 20 тисяч, а потім 15-16 тисяч громадян [4, с. 9].

Даний факт, як на наш погляд, свідчить про обмежену кількість громадян, які мали право здійснювати владні функції з допомогою яких могли впливати чи безпосередньо формувати політичну атмосферу в державі.

З даного приводу науковець М. Ковалевський досліджуючи проблематику безпосереднього здійснення влади народом в тому числі в античні часи, вважає, що «чиста демократія» завжди існувала в обмежених формах свого прояву. Причому автор доводить, що всюди вона поєднувалася з елементами представницького правління, а в ряді випадків навіть породжувала їх через наявність власних внутрішніх протиріч. Тому, дослідник робить висновок, що народ як суб'єкт прямого правління, що приймає загальнообов'язкові публічно-владні рішення, в розглянутій давньогрецькій моделі прямої демократії представлений досить обмеженими спільнотами, сформованими за ознакою громадянства, майнового стану, статі та ін. [4, с. 11].

Схожа ситуація прослідковувалась також у стародавньому Римі. Так, за словами М. Бартошека, у Римській республіці прості громадяни були позбавлені права законодавчої ініціативи, яка належала виключно магістратам і сенату. Дослідник вказує на те, що в більшості випадків саме вищі магістрати (*magistratus maiores*) розробляли проекти правових актів, тексти яких передавались учасникам зібрання для попереднього ознайомлення та обговорення. При цьому автор вказує на те, що громадяни в Римі мали право обговорювати вищевказані законопроекти та пропонувати до них зміни, після чого проводилось голосування за простим принципом – «за» чи «проти» прийняття закону [5,

с. 179]. Незважаючи на певну демократизацію народних зборів, вирішувати принципові питання громадяни не могли, оскільки прийнятий народними зборами закон проходив ще одну стадію – схвалення сенату, без чого не міг стати законом [6, с. 90]. Не дивлячись на те, що як і в Римі так і в Афінах проводились народні збори, у Римі їх значення було набагато меншим, ніж в Афінах. Причиною цьому були ряд обставин. Так, зокрема, на відміну від Афін, у Римі участь громадян у зборах не оплачувалася, селяни і міська біднота не завжди були на них присутніми [7, с. 59].

В той же час, Г. Лебон відзначає, що після греко-римської античності протягом століть всі найважливіші політичні рішення в країнах світу, як правило, приймалися переважно монархами. При цьому автор вказує на те, що аж до кінця XVIII століття, суперництво государів і політика держав були головними факторами історичних подій, а думка мас не приймалася до уваги, оскільки здебільшого її і не існувало. В результаті чого Г. Лебон приходять до висновку, що майже до кінця XVIII століття влада не допускала навіть абстрактної можливості прямої участі народу у здійсненні владних функцій [8, с. 126].

Досліджуючи історичні вчення про народовладдя, що є основним елементом сучасної демократії, професор публічного права королівської Академії в Познані Ю. Гачек у своїй праці «Право сучасної демократії» (1913 р.) зазначає, що «сучасна демократія ґрунтується на ідеї народного суверенітету. Ця ідея висловлювалася і в середні віки, але завжди з обмовкою, що при заснуванні держави народ шляхом *“lex regia”* римського права передав раз і назавжди всю повноту своєї влади монарху. У такий спосіб було повністю усунуто принцип народного суверенітету як керівну директиву для всіх державних установ середньовіччя. Лише на початку Нового часу діяльність реформаторів, а особливо кальвіністів, зробила знову це питання актуальним. Зачатки демократії були виражені вже в реформаційному принципі. Саме таким був початок вільного тлумачення Святого Письма та загального священства. Але в той час, коли лютеранство невдовзі зробилося залежним від германської територіальної держави, що прагнула абсолютизму, а Кальвін зміг зробити зі своєї церкви на континенті всього лише аристократично-керовану теократію, – сучасна демократія пустила коріння лише на ґрунті Англії» [9, с. 5–6].

Не дивлячись на ряд складнощів участі народу у здійсненні владних функцій які існували в стародавні часи та середньовіччя, за твердженням В. Руденко, доктрина народного суверенітету мала далекосяжні наслідки. На думку вченого, перш за все, з неї випливала певна абсолютизація демократії, і навіть демократичний авторитаризм. Якщо носій влади - сам народ, то за словами автора, немає ніякої необхідності якось обмежувати його волю. Проте науковець підкреслює, що послідовне проведення в життя доктрини народного суверенітету загрожувало обернутися однією з найстрашніших тираній - тиранією народних мас. Тому, як це не парадоксально, але поряд з боротьбою проти абсолютизму «третього стану» необхідно було вирішити ще одну задачу - під гаслом народного суверенітету мінімізувати можливості реального здійснення політичної влади народними масами. Дане завдання було вирішене шляхом запровадження вже відомого нам представницького правління [10, с. 87-88].

Т. Гоббс у своїй роботі «Левіафан» робить акцент, що держава – це те, що створено людиною і поставлено на службу своїм цілям. При цьому Т. Гоббс стверджував, що за демократичної форми правління лише асамблеї всіх громадян має належати прерогатива правління. Громадяни є її правителями, й об'єктом правління, але єдність влади зберігається з огляду на здійснення цієї влади лише асамблеєю, в якій обов'язкові рішення приймаються більшістю голосів [11, с. 53]. Фактично Гоббс став засновником теорії народного вето.

Безпосередній зв'язок принципу народного суверенітету з вимогою панування права був обґрунтований ще у політико-правовій думці Нового часу (про це писали Ж. Боден, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, С. Пуфендорф та ін.). При цьому зміст основної ідеї, яка була сформульована у цей час, полягав у тому, що ціннісний сенс держави (державної влади) полягає у створенні такої системи державно-правових відносин, яка б забезпечувала примат права у всіх сферах суспільних відносин. А це можливо лише тоді, коли основою правовідносин виступає загальне уявлення народу про справедливе, яке він здатен реалізувати (через різноманітні форми політичної участі, державне управління тощо) шляхом свого виняткового права бути джерелом і основою державної влади [12, с. 349-350].

На переконання Р. Гринюк, з точки зору теорії демократії, визнання народу єдиним джерелом влади є умовою реалізації такої форми правління, коли влада здійснюється народом і в інтересах народу (у цьому сенсі, як доводить історичний досвід, будь-які теорії «добротного правителя», який

підключається про інтереси народу, мають утопічний характер і не здатні забезпечити реальну свободу та справжнє благополуччя громадян). Однак закріплення цього принципу має суттєві наслідки для формування правової держави, оскільки саме через встановлення народного суверенітету відбувається суттєве обмеження державної влади, а у відносинах «держава – людина (суспільство)» встановлюється паритет на користь останньої [12, с. 350].

Проводячи паралель між принципом народного суверенітету та розвитком правової держави Ж. Мере наголошує на тому, що лише визнання народу єдиним джерелом державної влади робить можливим властиве правовій державі обмеження сваволі державної адміністрації. Також Ж. Мере вважає, що будь-яка держава, де не проголошено принцип народного суверенітету рано чи пізно поширить свій вплив на все суспільство, поставивши право у залежність від міркувань ефективності й прагнучи до вивільнення себе з під дії закону. У зв'язку з чим «правова держава становить мінімальну ознаку всякої демократії, здатної існувати в режимі суверенітету» [13, с. 173]. При цьому Ж. Мере підкреслює, що забезпечуваний правовою державою демократичний принцип народного суверенітету не повинен тлумачитись «звужено», тобто лише як наявність системи контролю з боку вищого законодавчого, і водночас – представницького органу державної влади над виконавчою владою. У цьому сенсі забезпечення народного суверенітету означає: «Не лише контроль над виконавчою владою, який здійснюють представники, законодавчий корпус, що передбачається більшою чи меншою мірою в існуючих демократичних інституціях, а й контроль над законодавчим корпусом, над його волею» [13, с. 174].

Слід зазначити, ще в XVII столітті Дж. Локк пропонував обмежити абсолютну владу правителя [14, с. 351], правда Ш. Монтеск'є визначив в якості основоположного принципу державного устрою демократичних держав, доповнивши його ще одним дуже важливим положенням - системою стримувань і противаг [15, с. 289]. Вже тоді було очевидно, що нормальне функціонування органів державної влади неможливо без їх взаємного стримування і контролю [16, с. 18].

З усіх інститутів прямого народовладдя в конституційному праві сучасних демократичних держав поняттю прямої демократії найбільш відповідають інститути народного вето (абrogативного референдуму), інститути відкликання та розпуску. Саме ці інститути, як правило, передбачають підвищені вимоги до явки виборців, до підведення підсумків голосування та ін. Однак вони не набули поширення в світі. У той же час поширеними стали конституційно-правові інститути «прямої демократії» (референдум, народна правотворча ініціатива і, особливо, вибори) за своєю характеристикою вельми наближені до інститутів представницької демократії (допускається прийняття публічно-владних рішень меншістю зареєстрованих виборців, прийняття рішення неможливо без посередництва партій та ін.) [17, с. 14].

С. Кожевников вважає, що правову від не правової держави вирізняють саме специфічні ознаки, до яких він відносить: демократизм та реальне здійснення народовладдя; наявність режиму демократичного конституційного правління; поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову; домінацію права та закону над державною владою; провідну роль закону у врегулюванні найважливіших суспільних відносин; визнання та гарантування прав і свобод людини і громадянина; наявність режиму строгої законності у державі та суспільстві [18, с. 146–152].

Досліджуючи еволюцію становлення та розвитку ідеї народовладдя А. Мішель звертає увагу на історичний документ, а саме Декларацію прав людини і громадянина прийняту в 1789 р., що займає неабияке важливе значення для утвердження вищевказаної ідеї. Науковець зауважує, що текст вказаного документу складається з короткого вступу, в якому заявляється, що єдиними причинами суспільних бід і занепаду правління є незнання, забуття та зневага природними, священними і невідчужуваними правами людини. При цьому, далі йдуть 17 статей, засновані на двох ідеях політичної філософії природного права – ідеї індивідуальної свободи й ідеї народовладдя, серед них:

усі люди є вільні і рівні у правах;

мета суспільства – збереження прав особистості: свободи власності, безпеки та опору пригнобленню;

верховна влада належить нації;

закон є виразом загальної волі: брати участь у виданні законів мають право всі громадяни особисто або через представників;

громадська влада існує для загального блага; податки для її змісту повинні бути розподілені рівномірно, через своїх представників громадяни мають право самі визначати їх розміри і способи справляння;

суспільство має право вимагати звіту у своїх представників: гарантія прав і поділ влади – перша умова конституції.

Відтак, на думку А. Мішель, історичне значення Декларації і її варіацій 1793, 1795 рр. полягало в прагненні дати законодавчу санкцію найважливішим принципам політичної філософії природного права, яка зробила переворот в політичних поглядах і відносинах Нового часу [19, с. 248].

Французький правознавець М. Гунель вважає, що представницьке правління, сформоване в країнах Європи і Америки після Французької революції, було вироблено не тільки з метою заміни станових представницьких установ, що існували при монархічних режимах, але і з метою утримати народні маси на периферії політичної системи. Представницька демократія по суті стала політичним інструментом поєднання ідей народного суверенітету, суверенітету нації, з ефективним правлінням, здійснюваним елітою [20, с. 89–97].

Схожа думка прослідковується й у відомого угорського науковця А. Шайо, який вважає, що ідеї «народного суверенітету», «суверенітету нації» в конституціях держав стали найважливішими легітимізуючими фікціями. При цьому дослідник переконаний, що вже на зорі свого становлення конституціоналізм виявився вельми суперечливий і фактично розійшовся з теорією демократії. Причиною цього на думку вченого є те, що конституціоналізм як сукупність ідей і принципів не міг обійти стороною найпопулярнішу легітимізуючу ідею, але як сукупність діючих норм права він не міг не стати опозицією демократії. Таким чином А. Шайо стверджує, що «Конституціоналізм - відноситься до демократії з недовірою. Це не обов'язково означає його ворожість. Конституціоналізм, незалежно від того, якої думки дотримуються окремі його представники про народовладдя, в цілому займає в цьому питанні нейтральну позицію, поки демократизм не грозить деспотизмом» [21, с. 61].

Покажемо, на наш погляд є також те, що буквально через два роки після прийняття Декларації прав людини і громадянина французька Конституція 1791 року майже повністю виключає інститути прямої демократії: в ній йдеться про те, що народ, який є єдиним джерелом влади, може здійснювати цю владу тільки шляхом представництва; вводиться заборона на імперативний мандат [21, с. 116].

Висновки з проведеного дослідження. Незважаючи на незначну та суперечливу підтримку у мислителів стародавнього світу та середньовіччя щодо необхідності визнання за народом права скасовувати законодавчі акти представницьких органів держави, значного розвитку ця ідея отримала саме в епоху Нового часу, коли проголошення народовладдя супроводжується встановленням парламентаризму авторитет та довіра до якого постійно падала у простого народу. Сутність таких суджень полягала в тому, що сучасна демократія ґрунтується на ідеї народного суверенітету, тобто у необхідності створення такої системи державно-правових відносин, яка б забезпечувала примат права у всіх сферах суспільних відносин та надання можливості народу реалізовувати своє право бути джерелом і основою державної влади саме через різноманітні форми політичної участі у державному управлінні країною, однією з яких і являється участь у здійсненні правосуддя.

Як бачимо з вищенаведеного, погляди мислителів зводяться до того, що право обмежувати державну владу визнається невід'ємними, природним правом людини яке належить їй від народження. Тому саме реалізація окремих форм народовладдя є одним із засобів, що відноситься до системи стримувань та противаг, а відтак допомагає не тільки нормальному функціонуванню органів державної влади шляхом здійснення контролю за діями їхніх представників, але й безпосередньому здійсненні влади народом, що тим самим сприяє забезпечувати принцип народного суверенітету.

Список використаних джерел:

1. Коваленко А.А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 512 с.
2. Аристотель. Афинская полиция. Государственное устройство афинян. М.; Л.: Гос. социал.-экон. изд-во, 1936. 198 с.
3. Шершеневич Г.Ф. История философии права. Москва, Университетская типография, 1906 г. 412 с.
4. Ковалевский М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму: Рост государства и его отражение в истории политических учений. М.: Тип. товарищества И.Д. Сытина, 1906. Т. 1. 520 с.
5. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения; пер. с чеш. Ю.В. Преснякова. М.: Юрид. лит., 1989. 448 с.

6. Підпригора О.А. Римське право: *підручник*: рекомендовано МОН України. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
7. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : *навч. посіб.* : рекомендовано МОН України. 6-те вид., доп. К.: Атіка, 2007. – 624 с.
8. Лебон Г. Психология толпы. *Психология толп.* М., 1998. с. 126–131.
9. Гачек Ю. Право современной демократии. Общее государственное право на основе сравнительного правоведения [под ред. и с предисл. М.А. Рейснер ; пер. М.Я. Лазерсона]. Рига: Наука и Жизнь, 1913. Ч. 2. 607 с.
10. Руденко В.Н. Прямая демократия: модели правления, конституционно-правовые институты. Екатеринбург: УрО РАН, 2003. 476 с.
11. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2-х т. М.: Мысль, 1964. Т. 2. 748 с.
12. Гринюк Р.Ф. Теоретична модель правової держави і проблеми її реалізації в сучасних умовах. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Острог 2006. 445 с.
13. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади. Львів: Кальварія, 2003. 216 с.
14. Локк Дж. Два трактата о правлении. В 3-х томах, Т. 3. М. 1988. 441 с.
15. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. М., 1955. 611 с.
16. Помигуев И.А. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук: 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии. Москва, 2016. 248 с.
17. Руденко, В.Н. Конституционно-правовые проблемы прямой демократии в со временном обществе [Текст]: автореф. дис . ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / В.Н. Руденко. Екатеринбург, 2003. 411 с.
18. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. М.: Юристь, 2002. 592 с.
19. Мишель А, Идея государства. Критический очерк истории социологических и политических теорий в Франции со времен революции. СПб., 1903. 330 с.
20. Гунель М. Введение в публичное право. Институты – Основы – Источники. М.: ИНТРАТЭК-Р, 1995. 278 с.
21. Шайо А. Самоограничение власти: Краткий курс конституционализма / Пер. с венг. М.: Юристь, 2001. 292 с.
22. Придачук О.А., Белов Д.М. Місце та роль судової влади в системі органів державної влади: реалізація принципу народовладдя. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 1. 2023. С. 535–541.
23. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право.* № 3/2022. С. 301–310.
24. Белов Д.М., Марцеляк М.О. Прогресивістський конституціоналізм Михайла Драгоманова. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 74(6). 2022. С. 59–69.
25. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. Вип. 74. С. 85–90.
26. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право.* № 1. 2021. С. 21–26.
27. Громовчук М.В., Белов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2021. Випуск 65. С. 46–50.
28. Byelov Dmytro, Haruta Vasil. The notion and essence of the people's veto: theory and practice. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2021. Issue 6. S. 24–29.